

קריית ספר

רבעון לביבליוגרפיה

של

בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים

כרך ל"ז

ספריה ע"ש הרמב"ם
תל אביב

האוניברסיטה העברית
הוצאת ספרים ע"ש י"ל מאגנס
ירושלים תשכ"ב

עניינות ב"ספר הישר" לרבינו תם והקדמתו

מאת

שרגא אברמסון

הרבה טרחו חכמים להגיה את "ספר הישר" לרבינו תם שיצא בהוצאה משובשת (ויען תקע"א), ומכולם הגדיל הגר"ז מרגליות, שבסברתו הישרה כוון לתקן לשונו כהלכה, וכתבי יד מאשרים את תיקונו (עין לקמן). אלא שאף כתבי היד משופעים טעויות סופרים.¹

א : חלק התשובות, ברלין תרנח

את חלק התשובות של ספר זה התקין הר"ש פ' רונטהאל מברעסלוי, בהוצאת "מקיצי נרדמים", על פי כתב יד הלברשטאם.² בתוך הערותיו כלל את תיקונו של הגר"ז מרגליות וכן של ש"ר. אף במהדורה זאת, שהיא מתוקנת הרבה ביחס להוצאה הראשונה, עדיין אין הנוסח מנוקה משגיאות י, ויש שהמהדיר תיקן את לשון הספר והדברים נאים בלי תיקון.

לשונו הנמצאת של ר"ת, בעיקר בתשובותיו, ורמיוותיו לדברי חז"ל גרמו לכמה שיבושים בכתבי היד, ואף נתקשו בהם חכמים. אין כאן מקום להביא את כל מה שנראה לפרש במליצות אלה ואף לא את כל התיקונים שאפשר לתקן בהן. אביא כאן דוגמאות אחדות (אף מתשובותיו של רבינו משולם), ואף אציין למקבילות, שליקטו מתוך הספר או שהשתמשו בו, ואף על פיהן אפשר להגיע לפרש דבר.

עמ' 73 הערה ה : איני יודע למה תיקן המהדיר את נוסח הדפוס וכה"י "על איש שהכול בו כמוך". הכוונה ברורה על פי סוטה מז סוף ע"ב.

עמ' 74 שו' 1 : "ואם שמעת אמרתי". כן תיקן לנכון בהערה ט, במקום "שמעתי אמרתי". אלא שהוא רצה לפרש : אמנתי, ואינו כן : הכוונה : "ואם שמעת" אמרתי. ר' משולם רומז כאן שהוא מפקפק אם באמת שמע ר"ת כך ורומז לראש דבריו (עמ' 73 שו' 12 מלמטה) : הלא אם שמעת דברים אומרים מפי וכו'.

עמ' 79 סי' מה : כל סימן א של תשובה זאת הובא באור זרוע למס' עבודה זרה סי' קנג, ועל פיו אפשר לתקן הרבה בלשונות שהתקשה בהם המהדיר. משם אף מתברר ש"אף ליודעים חז", שהמהדיר צירפו לסימן ב, שייך לסוף סי' א.

1 על כתבי היד הידועים (עין לקמן פ"ב) יש להוסיף אף מה שהודיעו ב"בית תלמוד" שנה ג עמ' 80, שבידי "הד"ר יאקב שטיינהארט מאראד" נמצאו עשרים דפים כתב יד של ספר זה, ועין שם.

2 הוא כתב היד שהיה בידי הרחיד"א, ומתאימים ציוניו של הרחיד"א לדפי הספר של כתב יד זה. עין למשל : "מחזיק ברכה" לא י"ח סי' תקצא (דף קפח א "פתח עינים" לכיצה יו א) ; שם לירד סי' פג אות טו (דף קמז ב, ולזה רמז אף ב"פתח עינים" לב"מ דף נט א) ; "פתח עינים" לברכות לא א (דף צה) ; "מחזיק ברכה" לאו"ח סי' רלג אות א (דף פ"ג) ; "פתח עינים" לפסחים קד א. הרחיד"א מרבה להביא מכ"י ספר הישר בכמה מקומות בספריו, כגון : "מחזיק ברכה" לאו"ח קונטרס אחרון דף ל ג לסי' נא ; וכן באו"ח שם סי' רצא אות מ, ושם הביא אף תשו' מהר"ם מר"טנבורג סי' תמג ותיקן לשונה על פי ספר הישר ; "שו"ר ברכה" ב"ברכי יוסף" יו"ד סי' רעז אות א.

3 אף כתבי היד דיוגם כך. בספריית הסמינר בניו יורק יש כתב יד של התשובות (סימנו $\frac{S. 2}{219}$) ואף הוא משובש ביותר. המופר שלא שימש כל צרכו שיבש את התיבות, צירף אותיות של תיבה אחת לשניה, חילק תיבה אחת לשתי שורות ועוד. ומכל מקום אפשר למצוא אף שם כמה תיקונים נכונים לספר.

4 יש לציון דרך אגב, שבסימן א, שו' 98 : "כי דבר פשוט הוא אפי' לתינוק ותנא ע"י בשית שניך התכון

לא בכל מקום ציין המהדיר מקורות לדרכי לשונו של ר"ת ויש שציון המקור מבאר את לשונו ומצילנו מטעות. כגון: עמ' 75 שו' 10 (ועמ' 157 שו' 6—7): „לסטים שכמוך כבשוה“: עירובין ג ב: עמ' 90 שו' 6: „ועוד תלתא קראי“: ע"ז מ א: עמ' 93 שו' 5: „ומאחר שהם [רבתינן] רוצים לשנות כך אניה חכמי התלמוד מגמרא ואלמוד משנתם וכן למאה וכן לאלף“, כלומר אתרחק אף אלף פרסאות מלהורות. מליצה זאת היא על פי גדה ג ב 5: עמ' 94 שו' 2 מלמטה: „וקודם מעשה פירשתי- (וכיוצא בו אף בהקדמת הספר: „וכל חכם שמורה ובא ואמר סברא לשנות סברת רבותיו אם קודם“ וכו') כוון לקידושין ע ב: „כל ת"ח שמורה הלכה ובא אם קודם מעשה אמרה שומעין לו“ וכו': עמ' 104 סי' ג: „פן יודע בחושך פלאיך [תה' פח' יג] כי עמדת אחרי סוף הוראה לחדש דבר מעתה“, על פי שבת קד א ושי"ג: שם, שם: „טהור מכלום“ הוא כלשון המשנה כלים פכ"ב ופכ"ד, ואין לתקן „מכלום“: עמ' 106 שו' 5: „ובבקשה ממך שמור ושמעת מלהגיה“. כך נכון ואין להגיה: „ושמרת“, כי הוא לשון הכתוב דב' יב כח ובבלי מנחות פא ב, ירוש' גזיר פ"א היא ופ"ב הי"ד וספרי דברים פי' עט ורשי"ש שם!

(בראש עמ' 96: „וכל המתירין טבילת חצאין אני קורא אותן חטאים“, א"צ לתקן נוסח כה"י: הוצאין, שהוא נכון על פי קידושין נח ב: הוצאה את, עיין מה שכתבתי ב„זיכרונות האקדמיה ללשון העברית“ כרך ז (ירושלים תשכב) עמ' 106).

ויש שהציון אינו מספיק. כגון בעמ' 7 סי' ד: „יפה עין ולא אדמון“. בהערה ג ציין למקרא ש"א טז יב ופירש מה שפירש, אבל ר"ת רמז כאן למ"ש בבראשית רבה פס"ג אות ח' (יפה עינים — סנהדרין: אדמוני — שופך דמים). ועל כן אמר: שהוא אמנם כדוד, אבל לא אדמון; שם, שם (וע"ש הערה ד): „שכינה לו כקול שמועין מקשקשת לו בתוך רמון“, הכל לקוח מסוטה ט סוף ע"ב. וכיוצא בזה עוד הרבה.

ויש שהנוסח מאושר על פי כתבי היד, ומכל מקום ברור שאין כאן אלא טעות. כגון עמ' 81 סי' ג שו' 12: „וכל שאינו בקי בסדר רב עמרם ובהלכות גדולות ובמס' סופרים ובפרקי דר' אליעזר ובדרבה ובתלמוד ובשאר ספרי אגדה אין לו להרוס דברי הקדמונים ומנהגם“. בכ"י ירושלים (בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, Heb. 4° 370): „וברבה [וכן העתיק ב„מחזיק ברכה“, קרא לאר"ה דף ג לסי' נא] ובתלמודנו, וכן אף בדפוס הראשון. אבל אין כל ספק שבמקום „ובתלמודנו“, שאין לו כל ענין, צריך לומר „ובילמודנו“, ועל פי זה מוסבר גם מקומו בין ספרי אגדה.

בעמ' 89 שו' 3—4 מלמטה: „וחי נפשך הרב ר' משולם שאתה מעורב עם הבריות, שלך להוסיף על שמועתא טובה ותהיה מעורב עם ת"ח“. לפענ"ד צ"ל: טובא (ואפשר שאף „שמועתא“ ובדפוס ראשון „שמועתה“ צ"ל „שמועתך“), כלומר אתה צריך להיות מעורב בין ת"ח ולהוסיף עוד ללמוד („שמועה“) במקום להיות מעורב עם הבריות סתם.

או יש שהתיקון הוא גדול מדי, ויש להסתפק בקל ממנו. כגון עמ' 87 שו' 15: „ואפי' בלא שום ראייה פי' רבינו שלמה נוח[ו] ערין] יקל פתרונו קשה ומקולקל“. בכתב היד „נוח יקל פתרונו...“, בדפוס הראשון: „נוחיקי לפתרונו“, והתיקון הנ"ל הוא של המהדיר, ובאמת א"צ אלא לתקן אות קטנה וצ"ל „נוח וקל [במקום „יקל“], פתרונו [או „פתרונוך“] קשה ומקולקל“. „נוח וקל“ נמצא בלשונו של ר"ת אף בעמ' 106 שו' 5: „ועוד כי פירושה ככתבה נוח וקל“.

לעבודה זרה דף נו ב (ועיין מש"כ בהערותי למסכת עבודה זרה שהוצאתי ניו יורק תשי"ז, דף קו א לשורה יב).

5 ועיין „בעלי התוספות“ עמ' 67 הערה 30.

6 כגון עמ' 73 סי' מב, הערה ד. במרכזי שם מקוצר הרבה, ויותר מזה בשו"ת מהר"ם מהדורת רבינוביץ סי' שב.

7 „למדנו“ נזכר אף בחלק החידושים לבכורות ה א (אמנם מהערוך); ריא"א אורבך, „בעלי התוספות“ עמ' 63 הערה 16, מחקן: ובתנחומא וע"ש.

8 ועיין „בעלי התוספות“ ראש עמ' 65.

לא תורתו של ר"ת בלבד אלא אף מליצותיו נמצאו להן מקום בדברי שאר חכמים, וכתבו כיוצא בהן, כגון מליצתו המפורסמת (עמ' 105 שו" 2, עמ' 153 סי' ב שו" 4-5): "ואם תשלח קלף, אשיב תשובות אלף". נמצא כיוצא בה אף בלשון מהר"ם מרוטנבורג (בלאך) סי' עו: "אין לי קלף, להשיב לשר האלף", וכעין זה אף בתשובות שבסוף ספר "באר שבע" סי' עא: "שלומים אלף על מעט קלף לשר האלף"; ודבריו הועתקו אף בסתם, כגון בשו"ת מהר"ם מהדורת רנ"ג רבינוביץ סי' שכא, שהכל נעתק תיבה בתיבה מתשו"ר ר"ת עמ' 85.

והואיל וכך, נראה שיש עלינו להציל מה שאפשר להציל מפי כתבי יד כדי להעמיד את הנוסח על תיקונו. מצאתי למשל בגליון המרדכי הגדול, כתב-יד הסמינר בניו יורק, בפרק "אף על פי", שהעתיק את כל סי' כד (עמ' 39-42); והרבה תיקונים קלים וחשובים נמצאים שם ולא ארשום כאן אלא אחדים מהם. ואף מכאן מתברר שרוב תיקוניו של הגרא"ז מרגליות מתקיימים על פי כתב היד:

עמ' 39 סי' כד שו" 1: "מקול מחצצים, שניהם חנית וחצים ונוצצים כגצים" ¹⁰ היוצאים ממדורת אש ועצים".

עמ' 40 שו" 4: "דטעמי ידי" (לא: "וטעמא ידידי"); שם שו" 3-4 מלמטה: "אבל מוחלת ורוצה להתגרש לא לתר מגרש לה בעל בלא כתובה אם הבעל [רוצה]".

עמ' 41 שו" 4: "עיי פחיתה עיקר ותוסף" (במקום "שפירשנו ותוספת" שבכ"י ושבדפוס שמחקו המהדיר); שו" 17: "בתר הך מימרא מפרש דינ' דמורדת ומשהינן תריסר וכו'"; שו" 25 והערה לג: "וכל מעמי שמועה"; שו" 27: "ומעשה היה בחתן ר' יחיאל"; שו" 3 מלמטה: "ואולי משגה הוא בידי שחרי לא מצינו שכופין אותו להוציא כדפסקת לעיל ור"ח"; שו" 1 מלמטה: "כיון דע' גוים".

עמ' 42 שו" 7 (ועיין הערה לט): "שקידש בת ר' שמואל מקייפ ש"; שו" 9: "והמעשים ידועים וכתבתי" [לא: כתובים]; שו" 14: להרויחו [לתת לו ריוח], ושמא הוא הנכון, ולא "להאריחו" שבנדפס; שו" 16: "שאם ירצה ימצא לו מקום".

על כל פנים טובה מרובה השפיע עלינו המהדיר בעבודתו הגדולה ועל זה יברכוהו טובים.

ב: חלק החידושים, ירושלים תשי"ט

התשובות אינן אלא חלק מ"ספר הישר" שלפנינו. עיקרו של ספר הוא חלק החידושים, בין מה שהיה בספר המקורי ובין מה שנתוסף על ידי אחרים מדברי ר"ת וחכמים זולתו. בחידושים, יותר מאשר בתשובות, נשתבשו הדברים ביותר. אף השמטות של שורות נמצאו בו וחלק זה אף הוא נספר החתום בכמה מקומות.

בואו ונשבח את זכרו של הר"ש ד"ר שלזינגר ז"ל, שטרח להכין מהדורה מתוקנת של החידושים על פי שני כתבי יד.⁹ בלי הפרזה נוכל לומר, שאף עתה נעשה חלק זה בר שימוש.

9 ומכאן אצל בוקסטורף קובץ אגרות 23 (מלון ב"י עמ' 5969).

10 בדפוס ראשון "הגלים", רוונטהאל תיקן: "בגחלים".

1 עיין מה שכתבתי ב"הרבי" שנה כ עמ' 309 הערה 19, לסי' שיב [שיע במהדורה החדשה].

2 ספר הישר לרבינו תם, חלק החידושים, יוצא לאור על פי שני כתבי יד עם מראי מקומות והערות ע"י שמעון שלמה שלזינגר, ירושלים, הוצאת "קרית ספר", תשי"ט. המהדורה מבילה הקדמה קצרה, גוף הספר (עמ' 467-9), רשימת המקורות (עמ' 469), הסימנים שבכ"י אוכספורד החסרים בכ"י ירושלים, הסימנים שבכ"י ירושלים החסרים בכ"י אוכספורד [ע"י בהערה הבאה] (עמ' 469), מספחות: א. אישים וספרים (עמ' 470-471); ב. משנה (471-472); ג. תוספתא; ד. מסכתות קטנות (עמ' 472); ה. מדרשי הלכה; ו. מדרשי אגדה (473); ז. תלמוד בבלי (474-489); ח. תלמוד ירושלמי (489-490); י. תיקונים והשמטות (491).

3 ירושלים, (בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי Heb. 4° 370) ואוכספורד (Opp. add. fol. 50. 2355).

דייקנותו המופלאה של המהדיר ז"ל בהבאת נוסח כתבי היד והערותיו מאירות העיניים, בהן ציין למקורות ולמקבילות, אף מה שהעיר את עינו של הלומד על מקומות סתומים בדברי הספר — כל אלה הם מעשה רב, וזכות גדולה היא שזכה וזיכה את הרבים במעשהו זה האחרון. לצערנו לא זכה המהדיר לראות את מפעלו יוצא לאור בשלמותו, כי נפטר זמן מה לפני גמר ההדפסה, ויבורכו העושים והמעשים יבדלו לחיים שהקימו זכר נאה ומשובח למהדיר המנוח.

מהדורה זאת היא כנראה בבואה נאמנה של מצב הספר בכתבי היד; מוסיף על זה — תיקוניו המשובחים של המהדיר. טול לדוגמא סי' תשנ"ח (עמ' 442). הסימן מתחיל לנכון: "זה פירש הרב ר' יצחק מסימפונט". בדפוס הראשון נמשכו דברים אלה לסוף הסימן הקודם שם, והיה בזה כדי להטעות חכמים ולומר שסימן זה הוא מתורתו של ר"ת. אף זאת, אפשר היה ללמוד מכאן שר"ת שאל לחכמי רומי, שכן הוא אומר (שם סוף העמוד): "וגם שאלתי על זה לחכמי רומא ולא היה בידם". באמת אין סימן זה ושלאחריו משל ר"ת אלא משל ר"י מסימפונט. ואף על פי שאפשר היה לשער כך אף קודם לכן — הרי נמצאים הדברים ברורים ומוצאים מדי ספק.

זהירות גדולה וקיצור מופלג נהג המהדיר בהערותיו, ועכשיו לאחר טרחתו של המהדיר, יש בידינו להוסיף דברי הסבר ותיקון לכמה מקומות מסופקים וקשים. אף כאן עדיין ערכן של מקבילות גדול. דוגמאות אחדות כדי לאשש את דברי ניתנות בזה לפי שעה.

סימן סב: אין זה לשונו של ר"ת ("פירש ר' יעקב צוק"ל¹). וידענו שנשאל על הענין מר' משה ב"ר יואל, עיין ראב"ן מהדורת עהרנרייך דף רפח ב ד"ה הקשה: "ושאל את פי מורנו ר' יעקב הצרפתי". הסיום: "ולשון הרי" עד הסוף חסר שם, משום שלא הביא אלא את עיקר פירושו. ונראה שאפשר לתקן את הסיום הסתום: (ע"פ דפוס ראשון וכי"י, עיין הערה 10): "ולשון הרי הטעה אותם אבל לשון נזיר חלוק [כלומר "משונה"] מלשון [הש"ס]. ולדבריהם מושבע ועומד הוא כשאמ' שבועה שאשתה מה הועילו בטעותם". ר"ת מקשה על דעת אחרים שסבורים שיין קידוש הוא מדאורייתא מה הואיל אח"כ התלמוד בתירוצו כשאמ' שבועה וכו' והרי בין בנזיר מושבע הוא ובין בשבועה מושבע הוא (ועיין המיוחס לרש"י שם) ועיין בית הבחירה למאירי שם (וצריך לומר שם בדף טז, סוף ע"ג: "ודרך נסחתם ופירושהם כך הוא"). ולפי דרכנו למדנו שר"ת לא הגיה את לשון התלמוד "וכי" במקום "הרי" אלא פירש: הרי — וכי, ולשון נזיר משונה. אבל כל הראשונים (חוץ מהתוס' ד"ה מאי היא) מביאים בשם ר"ת שג"ה "וכי מושבע".

סימן סה: פי' רבינו שלמה, כמו שהעיר לנכון המהדיר, אין בפירוש רש"י שלפנינו, ופירושו לא הגיע לידינו, ויש לציין שאף התוס' במנחות קב ב ד"ה הא מני מביאים מפי' הקונטרס לנזיר ט א, ואינו לפנינו לא במיוחס לרש"י ולא ברש"י כתב יד שב"ג יגל יעקב. וכאן צריך לומר: "וקשיא ליה הא דאמר הכא", לא "רבא" (טעות הדפוס).

סי' ק: הובא בחלקו ב"שבלי הלקט השלם" סי' שיו (ויש שם ט"ס: שאי אפשר לו אלא להתיר את עצמו, וצריך למחוק "אלא"), והוא ציטאט מ"ספר הישר": "מצאתי בשם רבינו תם וצ"ל... עד כאן לשונו", ואף ב"ספר הישר" כתוב בסוף הסימן: כך פי' ר"ת, ואלו דברי המאסף. ובתוספות רי"ד לנדרים פ"ג אות ז ("ראיתי שר"ת בספר הישר וכו'") הביא רק את תוכנם של דברי ר"ת. ומכאן למדנו שהנוסח בכתבי היד שנוצר בהערה 6 כאן הוא העיקר.

סי' קנ, הע' 1: הלשון אינו לקוי כאן אלא שצריך לפרשו ולקמן יש לתקן תיקון קל. וזה הפירוש והתיקון: תרגום של סיס ועגור שבפסוק שנמצא בו "תור" (ירמיה ח ז) הוא "כורכיא

4 ועיין "בעלי התוספות" עמ' 81. מכל מקום אף כאן נמצאת טעות סופרים: בעמ' 443 שו" 1: "ובדך מורה צדק אשר הורני בדרך בחורתי להסתופף בכ"ת כי ה' יתן חכמה מפיו דעת ותבונה", בדפוס הראשון: "להסתופף בת"כ ה' יתן חכמה", ובשניהם טעות, וצריך לומר: להסתופף בבית אלהי (בכ"ת = בב"א), כלשון הכתוב בתהלים פד יא.

5 בשבלי הלקט שם ליתא תיבות "בספר הישר".

וסגנונית, אבל כס"ס (ו) עגור [כצ"ל, ישעיה לח יד] אנו קוראים: כס"ס (ו) עגור [כצ"ל] וכו'. על קרי וכתוב זה עיין "מנחת שי" במקום ורד"ק בירמיה הנ"ל. על כל הענין עיין במה שהאר"י הגר"ח העליר במחברתו "על תרגום השבעים בקונקורדנציה היכל הקדש", ניו יורק תשי"ד (תדפיס מ"בצרור" תשי"ד), עמ' 48-51. את "מנחת שי" לא זכר!

ס' קעב: הובא ב"פתח עינים" לגדה יז א, ושם לנכון: אביי כלי דידבי.

ס' רכא: עיין רמב"ן ב"תורת האדם", ירושלים תשטו, דף סו א (ענין אבילות ישנה). ודרך אגב מה שנמצא שם "אלא מהלך של ארבע אמות" כבר תיקנו לנכון הגרמ"י בסוף הקדמתו למהדורת העיטור שלו חלק א' עמ' 10 שצריך לומר מהלך שלד אמות (פתרון מוטעה של ראשי תיבות, ומצויים דוגמתו הרבה בספרים ואכמ"ל).

ס' שח: הובא ב"פתח עינים" ליומא כח ב (ושם לנכון שו' 2: אפ"ה כיון השעות תלי באברהם; שו' 4: היה קע"ה).

ס' שסב: "ומפרש בפר' (יא) [קמא] בתמורה בגמ' אמ' ר' יוחנן ותני עלה ובכורן יהא רועה עד שיסתאב". גי' ר"ת היא כוז של המיוחס לרבינו גרשם שם "ותני עלה ובכורן ירעה עד שיסתאב ויאכלו במומן לבעלים", אלא שהלשון "בגמ' אמ' ר' יוחנן" קשה, שהרי הפיסקא "גמ'" בלשון ראשונים אינה מתחילה "א"ר יוחנן", ונראה שצ"ל "אמ' ר' נחמן" (הוא חילוף רגיל בכתבי יד: ר' נח' — ר' יוח'), היינו בפסיקא המתחילה "א"ר נחמן אמר רבה בר אבוח". ומדברי ספר הישר אפשר ללמוד שהלשון השני היה לפני ר"ת, שהרי הוא מביא "ועוד פירשו ואי בבעל מום ירעו עד שיסתאבו הא מסואבין וקיימין", וזה נמצא בלשון השני.

ס' שסז: חלק ממנו הובא ב"מחזיק ברכה" לאורח חיים ס' תרלט דף קיח ד בלשון מתוקן, שו' 8: ולא מטעמא מאיסותא; שו' 13: ועוד [ב]פרק לולב וערבה [וכמות שתיקן המהדיר]; שו' 15: כגון דקטנה היא, וא"צ לתקן; שו' 20: דלא מפליג.

ס' שפב: הובא בלשונו "בשבלי הלקט" חלק ב, "הסגולה" חוברת כה עמ' 75 ("ותו אמרינן", שו' 5, אף שם), ויש שם עוד תוספת ע"ש.

ס' תמט: הובא בלשונו ב"אור זרוע" חלק א, טריפות, ס' תיא דף נו ד — נו א, ובספר המכריע ס' יא, ומשם אפשר ללמוד לתקן הרבה כאן.

ס' תנ: הובא בלשונו ב"ספר המאור" לחולין פ"ג (דפוס ווילנא, כא א"ב): "מה שמצאתי כתיב על שמו מכתב ידו בספר הישר שלו" (עיין סוף הסימן!). ועל פיו אפשר לתקן כמה דברים, עיין שם.

ס' תקלב: הובא ב"פתח עינים" לבכורות ח ב, ושם הלשון מתוקן: "מכשפין שעומדין כולן בבית אחד [ואין מניחין אחד וכו'] ליתא [ורבינו מאיר פירש... ויש פ"ס ר"ם] ("ועוד שמעינן שיש" ליתא).

ס' תקצה: שו' 4 צריך לומר: "והאחר שאל": שו' 5: "כשעושה כלום לזה (לא: לזה) קרינא ביה לזה (לא: לזה) שנשאל עמו במלאכתו [ן]פטור.

ס' תשנו: הסימן הזה אינו של ר"ת (ועיין ס' תשמז) והוא לקוח מהלכות גדולות, גיטין, ועל פיו אפשר לתקן קצת את הלשון המשובש כאן (ועיין אוצר הגאונים לגיטין עמ' 42-43).

6 בספריו של הרחיד"א הובא אף מחלק זה (עיין לעיל הערה 2 לפרק א), ס' כו הובא ב"מחזיק ברכה" לאורח ס' סט אות ג וב"כר לאדן" למסכת סופרים פ"י ה"ז דף קנא ע"ש; ס' רע' וס' שצ ב"פתח עינים" ליומא ס א; ס' תקכ"ט תקלא ב"מחזיק ברכה" לא"ח ס' פא אות יב (ובס' תקל יש שם השמטה ע"י הדומות), ועיין להלן בפנים. 7 הרמב"ן מרבה להביא מספר הישר, כגון בחידושי ליבמות ב ב; ד א ד"ה איבעית אימא; כא א; לג ב; לח א ד"ה כתובה; מו א ד"ה הא דאמר רבא; ע ב סוף ד"ה וכי תימא; כתובות יז ב; קידושין לט א; גיטין ה א; ו ב; סוף פ"א; לט א; סה א; נדה יז א. 8 ועיין עוד בשבלי הלקט ח"ב, "הסגולה" חוברת סד.

סי' תשפו: כל הסימן הזה אינו אלא העתק מהרי"ף שבועות פרק כל הנשבעין אות באות. ועל פיו אפשר לתקן הכל, אף מה שנתקשה בו המהדיר בהערותיו.

ג: לנוסח ההקדמה

אף ההקדמה לא נוקחה משגיאות וקיצורים, כמות כל הספר כולו. כבר בשורה הראשונה הדפסו בדפוס ראשון "הקדמת הרב המחבר ספר הישר" ואח"כ בשורה אחרת "קראתי בשם" וכו'. באמת מתחילה ההקדמה: "ספר הישר קראתי בשם את הספר", כמות שנדפס במהדורה החדשה, וכך למשל מתחיל אף ספר "אור זרוע": "אור זרוע קראתי בשם זה החיבור" וכו'.

את החלק הראשון של ההקדמה, עד "ועתה אודיעך" (עמ' 9 שו' 12), אפשר היה לתקן מכבר, אם על ידי "פתח עינים" לעדיות פ"א מ"ו, שם הביא הרחיד"א את כל לשונו של ר"ת על פי כתב היד שהיה ברשותו, אם על ידי מה שהובא בשו"ת "דרכי נעם" לר' מרדכי הלוי, חלק יו"ד סי' כח דף מו סוף ע"א (על פי כתב יד אחר מתוקן יותר). אבל שאר כל ההקדמה כולה לא יצאה מידי שיבושה עד שהביא לנו המהדיר את נוסחה בדוק על פי שני כתבי היד. מפי ההערות אנו יכולים ללמוד, שבכ"י אוקספורד ישנם כמה שיבושים שלא ניתקנו אלא על פי כתב יד ירושלים. ומ"דרכי נעם" אנו רואים, ששני כתבי היד גם יחד אינם מתוקנים.¹

אבל דבר חדש למדנו ממהדורה זאת: בדפוס הראשון לא נדפסו לאחר המלים "ולא על סדר המסכת אכתוב כי אם אשר יעלה דבר בידי וחפץ ה' בידי יצלה" (שם שו' 5 מלמטה) שום דוגמאות למה שרצה לומר. אף זאת, השמיטו את הפתיחה לדוגמאות² נגד רש"י, ואומר ר"ת שאין לשנות הספרים להגיהם. ואח"כ גוף הדוגמאות. על כל זה דילגו, והמשיכו תיכף: "ועוד אני מודיע לרבים" וכו'. במהדורה זאת ישנה פיסקא גדולה של 31 שורות, ובה הדיבור על שאין להגיה הספרים כמות שהגיה רש"י. ר"ת מפרש את הנוסח הישן בלי הגהה, ומביא לזה שתי דוגמאות.

אמנם שני העניינות שהוא דן בהם אינם חסרים כלל ונמצאים בגוף הספר, לכתובות, והאחד לדף כז א, והשני לדף סו א (בדפוס הראשון סימן מא"מ) אבל מנוסח כתב היד אנו רואים שמעיקרא היה מקומם בהקדמה ולא בגוף הספר.

ההקדמה מסתיימת בין בשני כתבי היד ובין בדפוס הראשון במשפט "כאשר אפשר לך בחוטי צצית שזורין שמתוך סברתם עשאו בלא משור וכן ברוב המקומות". אפשר היה לומר שזהו סופה של ההקדמה. אבל אין הדבר כך. מצאתי בכתב יד אדלר, שבסמינר לרבנים בניו יורק סי' 2572 דף 36 המשיך להקדמה. הדף מתחיל בתיבות: "כל מעשה ידיה" (עמ' 10 שו' 15 מלמטה במהדורה החדשה), כלומר בעניין השני, החדש, שאינו בדפוס הראשון, וממשיך את כל ההקדמה כולה עד הסוף, ולאחר מכן:

ג, בשלהי ארבעה (!) המדיר המחליף פרה בחמור, נראה לי שמה שהוקשה רבינו וכו', והוא כל העניין הנמצא בדפוס ראשון סי' מג ובמהדו"ח סי' א; ואחר כך: "ד בולשת שנכנסה לעיר בשלום" וכו', הוא כל העניין הנמצא בדפוס ראשון סי' תצח ובמהדו"ח סי' תרצו; ואחר כך: "ה

1 ולא השתמשו בהם לא איש שלום במבואו לספרי דבי רבי במהדורתו, פרק ב' ולא בתכנית ודוגמה להוצאה חדשה ממסכת פסחים, ניו יורק תשי"ג, עמ' כב [כעת גמרא שלמה, מסכת פסחים ... מאת ברוך ... נאה, ירושלים תשי"ב, מבוא עמ' ז].

2 כך למשל בשורה השנייה: "כי ראיתם שותים מים הרעים לקראת מגייה ספרים", בכ"י ירושלים (ופתח עינים): "מים הרעים הבאים לקרות ...", אלא שהנכון הוא במ"דרכי נעם": "מים הרעים להיות מגייה ספרים, ועוד תיקונים, אמנם קלים, כיו"ב.

3 בכ"י ירושלים ההקדמה קצרה יותר ואינה מגיעה אלא עד סוף החלק הראשון: "וחפץ ה' בידי יצלה". בגליון למטה הוסיף מעתיק שני: "ועוד אני מודיע לרבים" — עד סוף ההקדמה כמות שהיא בדפוס ראשון. המעתיק השני הוא שהוסיף בקצת מקומות בגוף הספר, והוא שהשלים את העתקת הספר מדף עט ב עד סופו.

ס'ל תחת לאוצר וכגון שחייב לו יין שהואיל ואומ' לו פול תחת לאוצר' וכו', הוא כל הענין הנמצא בדפוס ראשון ס' תצט (נה ע"ד — נו ע"א) ובמהדו"ה ס' תרצו. ובהמשך אחד בא בלא ציון מיוחד הענין הנמצא בס' תצט בדפוס ראשון ובמהדו"ה ס' תרצו. עד "לא שנו" (ש' 5 של המהדורה החדשה). וכאן נגמר הדף, ואין לדעת במה נמשכה ההקדמה, אם נסתיימה בענין זה או שמא כללה עניינות אחרים.

מדה זה נמצאנו למדים כמה דברים :

א. אף שתי הדוגמאות הראשונות, הנמצאות במהדורה החדשה היו בכתב היד שממנו נשאר הדף הזה והיו מסומנות באותיות א"ב.

ב. ב"סוף" ההקדמה המשיך עוד ר"ת להביא דוגמאות נוספות. ואמנם אחת מהן והיא המסומנת באות ג נמצאת במהדורה החדשה סימן א ואין כל ספק שאינו מתחלת הספר אלא מהמשך ההקדמה.

ג. הנוסח "פול תחת לאוצר" הוא הנכון ואין צריך לתקנו, שכן הוא נמצא אף בשני כתבי היד של ספר הישר וכן הוא אף בכתב יד ספרדי של מסכת ע"ז שהוצאתי בניו יורק תשי"ז.

ד. מכל הנוסחאות שלספר נשמט (על ידי הדומות) : "וכגון שחייב לו יין שהואיל ואמ' פול" וכו', ומכאן, וזאת ידענו במקצתו אף מהמהדורה החדשה, שאף בחלק החידושים שלטה יד המסדרים (או המעתיקים ?) והעבירו לגופו של ספר דברים שמעיקרם היו בהקדמה.

ויש להעיר, שאף קטע הגניזה אינו מנוקה משיגאות. החשובה שבהן : בסוף סימן ג של הדוגמאות (לפרק המדיר) כתוב : "כך נר' לר", אבל בכל הנוסחאות, גם של דפוס ראשון, כתוב : "כך נראה לר", והוא לשונו של ר"ת עצמו. אילו היה נוסח קטע זה נכון היה עלינו לומר שזוהי הוספת המסדר, תלמידו של רבינו תם, ואם כן, כל הקטע הזה, ואולי אף שאר הדוגמאות, הוכנסו להקדמה מתוך גוף הספר. אבל אין הדבר כך, וכל הנוסחאות האחרות מכריעות, ולא עוד אלא ששתי הדוגמאות הראשונות הנמצאות אף במהדורה החדשה בוודאי היו בתוך ההקדמה, ודברי ר"ת הם, שכן הן משתלבות יפה בדברי ר"ת שקדמו להן ובלעדיהן אין קשר לעניינות.

הנני מציין כאן את כל החילופים שישנם בין קטע הגניזה ובין המהדורה החדשה, בין בהקדמה ובין בגוף העניינות. טכאן ואילך ד = מהדו"ה, ד"ר = דפוס ראשון.

עמ' 10 ש' 13 מלמטה : והא דלא אמ' רב פפא משיטא, ד ליתא "ר"פ" ושם : קאמר, ד"ר (סימן מג) : קאמר רב פפא : ש' 10 מלמטה : מאותן הנוכרות ד : הנזכרין ; 9 מלמטה : דברייתא (ד : ברייתא), שבת יט ב וש"נ ; 8 : וגם ר' יוחנן דאמ' — ד : שאמר ; 6 : משניות ש[ל]הרות — ד : דטהרות ; 3 : וכהיא (פעמיים) — ד : וכי היא ; ובספר זה אפרשם בעזרת השם (ל' ד וד"ר) המעיר לי אהן — דפוס ראשון : המאיר לי עין ; ש' 2 : אכתוב לך מן המיתירות — ד : המותירות ; 1 : לפרש ההלכה.

עמ' 11 ש' 1 : אף כל, כן אף בכ"י זה ; 2 : קורא אני עליו רועה זו נאה וכו', וכן בד"ר ואפשר שאין כאן ט"ס אלא שר"ת לא רצה להזכיר "זונה".

עמ' 12 (ס' א) ש' 3 : וכלה בבית אביה [ב] בית האב נמצאו. ליתא בד', וכאן נשמט ע"י הדומות : [וכן כלה בבית חמיה בבית בעלה נמצאו], אבל בכ"י ירושלים עוד נשאר "בבית האב-ונשמטה רק תיבה אחת : ש' 4 : נמצאו ; ש' 6 : "נולד ספק" שבד', ליתא אף כאן ; ש' 7 : ב"י יראה ונוקים — ד : ליתי ראה ונוקי ; 8 : מפסיד — ד : יפסיד, ונשמט כאן ע"י הדומות עד "מפסיד" (יפסיד) שלאחר מכן, ש' 9. ומתחיל : והא דלא ; ש' 11 : אין אדם גיפייס — ד : מפייס ; 12 : ולמחליף פרה (ונכון, ד : ומחליף) ; ש' 14-15 : מפרש טעמא דכאן (ד : דבכאן) נמצאו וכאן היו (ד נוסף : גמי) ברשותו נמצא, אף כאן ישנו כל מה שיש בכ"י ירושלים ובד"ר (עיין הערה 6 של המהדיר) ; 17 : והיינו דקא פריך — ד : דפריך ; 18 : דשייך מה — ד : בה ;

19: ואמאי (פסקינן שבד' ליתא) ספיקא ברשות הרבים (ט"ס) טבח איתי/ליד (בשתי שורות: = איתיליד) ומפני שנתן כבר, וליתא "המעוֹת".

לסימן תרצו: שו' 3: אף על פי (ד: על כי) שבאותה שעה; שו' 4-3: א"ר (וחסר זכריה?) בן הקצב; 5: ומשום הכי קפריך ליה (לי' ד) מתני'; שו' 6: אם כך — ד"ר: ואם כן; שו' 7: שנכנסו ונאסרו — ד: נאסרו; שו' 8: אף בכ"י זה: נראין לתלמוד.

לס' תרצז: שו' 2-1: שאם (ולי' "הוא") נותן: שו' 2: יין (ולי' "הוא") נותן: שהרי במה זכה לו ופרע חובו — ד: זיכה לו פירעון; עמ' 408 שו' 1: ואף (ד: אף) כי; פול: כשאומ' (ד: כשאמ') לו צא והפס (ונכון, ד: והתרפס?); שו' 4-3: אבל אי לא הכי (ונכון, ד: אי לא (אמ') הכי).

לס' תרצח: שו' 3: ועוד תדע — לי' ד: שו' 4-3: מסייע ליה לר"ל מתני' ולי' ד. ונוסח הקטע הוא הנכון.

ראינו שאף כאן יש בכדי לסייע להעמיד את הנוסח על תיקונו.